

Svetozar Marković emléke

Simin Magda

Svetozar Marković néphős özvegye, Milica Marković emlékezése.

Tizenötén is ott csücsültünk már a szűk cellában, tétlenül. A stajicevói parasztasszonyok ugyan állandóan tettek-vettek valamit a zárkában, tevékenység után kutatva, de végül is mindig le kellett ülniök és beismerniök azt a kellemetlen tényt, hogy több dolog már nem akad. Az első bánáti partizánosztatok harcosainak szülei voltak, s megtelt velük az egész becskerek-i börtön, és nemcsak a becskerek-i, hanem Kikinda és Pančevó minden börtöne. — Koča Kolarov legendás híró becskerek-i harcos édesanyja, a mindig tiszta, nyugodt lelkű, fekete ruhás asszonyka is itt ült hallgatagon, és mellette Ljuba, a bősöknyás vranjevói parasztasszony, akit, üres kosárral a kezében, a becskerek-i piacon tartóztatnak le. — Az asszonyok váltig kérdezték Ljubát, hogy mi volt abban a kosárban. Különösen egy leánygyermek volt kíváncsi, de Ljuba türelmesen válaszolgatott:

— A detektívek is ezt kérdezik tőlem, gyermekem. Nem győzöm nekik magyarázni, hogy én csak egyszerű falusi asszony vagyok, és papírba csomagolt sajtot árultam

A gyermek nem is kérdezett többet, mert megsejtette: éppen az volt a baj,

hogy Ljuba a sajtot papírban árulta. Mert azon a papíron volt valami! — De mi volt a papíron? — Az egész zárka tudta, hogy a detektívek éjjeleken át verik Ljubát, vallja már be, mi volt azon a papíron! — De Ljuba állhatatosan és szinte csodálkozva, mindig ugyanazt válaszolta:

— Mi lett volna?... Sajt volt a papíron.

S hogy kinek adta azt a papírt?... Hát mindenkinek, aki sajtot vásárolt.

Nekünk is csak ezt mondogatta a vranjevói asszony, miközben mindig Koča édesanyjára pislantott. Az meg csak nyugodt fejbiccentéssel hagyta jóvá: „Persze, hogy sajt volt! Mi lehetett volna más?”

Egy szóval sem árultam el Ljubának, hogy ismerem a titkát. A sajt papírok röpcédulák és kiáltványok voltak, amelyekben a Központi Bizottság fegyveres felkelésre szólította Jugoszlávia népeit, és mindezt azon az öreg sokszorosítón nyomtatták, amit Svetozar és én hoztunk Becskerekre, amikor őt Noviszádról száműzték.

Egy napon, amint így szerencsétlen tétlenségünkben a padlón ültünk, kinyílt az ajtó, és a csendőrök egy seereg feltűnően öltözött, vihogó lányt

tuszkoltak be amúgy is szűk zárkánkba. Eleinte az újoncok — kórházból börtönbe hajszolt prostituáltak voltak — elég kényelmesen érezték magukat közöttünk: feszélyezte őket a nagy rend és az összetartás, amíg egyszer meg nem védjük őket az öröktől. — Munkára osztották be őket ugyanis, a börtön körzetében szabadon mozoghattak. Ételt hordtak, takarítottak, s rossz fát tehettek a tűzre, mert ütlegelve terelték őket a folyosón végig, a zárkáig. Hajuk zilált, ruhájuk rendetlen volt. Az örök éktelen kiabálás kiabálta kegyetlenül ütlegelték őket, de ekkor az asszonyok rájukförmedtek: nem szégyellik magukat, hogy így verik a védtelen lányokat? Az öröket kituszkoltuk a zárkából, és ezután a lányok barátságosabbakká váltak.

Volt közöttük egy Jovanka nevű, aki mintha teljesen újjászületett volna az új környezetben. Mellettem feküdt a szalmán, és minden este hosszasan kérdezősködött erről is, arról is.

Jovanka az irodákat tisztogatta, ahol napról napra sorjában hallgatták ki a túszoikat. Én Svetozar feleségeként szerepeltem a listán, túszként.

Egy napon Jovanka megtudta, hogy én vagyok soron. Szorongás fogott el az utóbbi napokban. Régi betegségem mindjobban erőt vett rajtam. Rosszul éreztem magam. Mi lesz, ha a nyomozók kezébe kerülnek a régi fekete-listák, és rájönnek, hogy nemcsak Svetozar feleségeként szerepelek a mozgalomban?!

Jovanka egy ideig merőn nézett rám, majd megígérte: gondoskodni fog arról, hogy az éjjel még nyugodtan alhassak. Mit hoz a holnap, azt nem tudja de ma éjjel nem lesz kihallgatás...

Értetlenül bámultam rá. Jovanka összesűgött barátnőivel, és mindannyian kivonultak a zárkából.

A kihallgatások rendszerint este tizenegykor kezdődtek, az ellenőrző és létszám vizsgálat után. A felügyelők éppen a zárkákat látogatták, amikor a folyosót éktelen kacagás, vihogás és ittas, dörmögő férfihangok kiáltozása töltötte be. Jovankával az élükön a lányok voltak, akik néhány „Volksdeutscher” katonával töltötték az estét, s most rávették őket, hogy kísérjék el zárkájukig.

Mondanom sem kell, hogy ezen az éjjelen a túszo helyett a német katonákat hallgatták ki. Értsem ugyan eljött Čirović, a régi államrend egy ittmaradt detektíve, aki valaha Svetozar iskolatársa volt — és bekísért a rend-

őrszobába. „Lesz, ami lesz” — gondoltam magamban, és útközben, a hosszú folyosókon egy kissé megleckéztem. „Szégyellheti magát, hogy a megszólító szolgálatába szegődött!” Nem várta a támadást, és nagyon elpirult. Zavarva állandóan fokozódott, mert végül még meg is rótták miattam. A rendőrszobában ugyanis már folyt a németek kihallgatása botrányos viselkedésük miatt, és a Gestapo-ügynökök észrevetették, milyen élvezettel hallgatom a pörösködést. Ráripakodtak Čirovićra, hogy kísérjen vissza a cellába, s ő ezt meg is tette.

Másnap, szabadon bocsátották a túszoikat, és velük együtt engem is. Valóban csodálatos fordulat!

Odakinn tudniillik már régebben nagyméretű akció indult a túszoik érdekében. Illegális pártmunkások — a legismertebbek és legtekintélyesebbek — felkeresték a községi elnököket, és rábeszélték őket, hogy követeljék a le tartóztatott falusiak szabadonbocsátását. Az elnökök a régi Jugoszláviából átmentett falubírák voltak és bármilyen volt is politikai állásfoglalásuk, nem merték visszautasítani ezt a felhívást, hiszen valóban ártatlan emberek százairól volt szó.

Emellett a németek éppen ebben az időben alakították meg a Nedić-kormányt, és kissé szebb színben szerettek volna látszani a szerbiai és bánáti parasztság szemében.

A községi elnökök egyszerre érkeztek Beckserekre, és kijelentették: addig nem mozogunk, amíg a túszoikat szabadon nem bocsátják. Ha pedig kérelmüknek nem tesznek eleget, mindannyian lemondanak állásukról.

Igy kerültem szabadlábra. Čirović mégis magához tért zavarából, és elmondta, ki vagyok, de akkor én már a börtönön kívül voltam. A németek rögtön kiadták ugyan az elfogatási parancsot, többé azonban nem tudtak rámtalálni.

Jovanka telát az életemet mentette meg. Később, mikor szabadonbocsátották, teljesen a mozgalomhoz szegődött. Zsidó gyermekeket is rejtegetett. Tetten is érték egyszer, s meg is ölték azonmód, bíróság és ítélet nélkül. Azt mondják, napokig ott hevert egy városi udvar szemétdombján, senki sem merte eltemetni.

Ljubát, a vranjevói asszonyt, természetesen nem engedték ki a túszoikkal. Továbbra is kitarított ugyan a sajtóról és papírról szóló meséje mellett, és így halt meg embertelen kínzások közben,

egy nappal a mi kiszabadulásunk után.

Egyetlen napig rejtőzködtem csak Becskerekén, de az is elegendő volt ahhoz, hogy nagy események történjenek.

Ezen az éjjelen tartóztatták le többek között Koča Kolarovot és Sulman Rózsit. Meghitt, mély barátság fűzött mindkettőjükhöz. Valóban, Becskerek környékén lángra lobbantak a búzakazlak, a németek pedig dühükben razziát rendeztek a városban. Vajon minden akciót ilyen drágán kell majd megfizetnünk?

Koča a legkiválóbb és legnépszerűbb egyénisége volt a becskerei mozgalomnak. Olyan ember, aki közvetlenségével százak szívéhez és elméjéhez tudott közelférközni. Ő vétetett fel engem is tizenhat éves koromban a SKOJ-ba. A becskerei gimnázium hatodik osztályába jártam akkor, és az irodalmi csoport tagja voltam. Hosszú, majd négy évi betegség után — a tüdőbaj családi átokként kísérte végig fiatalágomat — hevesen vettem magam a csoport életébe, a vitákba, a munkába. A magányos, társtalan napok után, amikor csak a könyvek jelentették számomra az életet, különös szorgalmat mutathattam, mert Koča rögtön felfigyelt tevékenységemre. Egyetemistaként járt hozzánk. Vitába bocsátkozott velem, és megnyert a mozgalomnak. De nemcsak engem. Koča kiváló és sokirányú tehetsége szinte mágnesként vonzotta a fiatalokat. Kifűnően írt és rajzolt, szépen énekelt. Énekkarokban, előadásokon, élőújságokon sugárzó egyénisége sok fiatalot hódított meg a mozgalom számára. De vajdasági viszonylatban is jelentős egyéniséggé fejlődött, és egyike volt az OMPOK alapítóinak. A vajdasági ifjúság Fruska Gora-i kirándulásain közkedvelt személyiség volt, és még mindig emlékezem rá, amint jókedvűen, élcelődve halad a hegyi utakon, könnyedén hordva sovány vállán a sátorlapokat.

Sulman Rózsa, Koča élettársa — a csendes, kitartó pártmunkás —, a becskerei ifjúsági mozgalom legtisztább egyéniségei közé tartozott.

Szóval ott voltam még a városban, amikor elvezették őket. Koča a mozgalmat éljenzte. Felverte és felizgatta az egész várost. Az emberek elhagyták házuikat, legyőzték félelmüket, és elkísérték őket a börtönig. S bár Koča jókedvűen röpítette világgá csillogó szölamait — szomorú menet volt ez.

Nehéz szívvel, mélyen megrendülve hagytam el a várost. Összeköttetésem révén Taroson és Csúrogon keresztül Noviszádra érkeztem.

Július vége volt.

Svetozar már itt tartózkodott. Žarko Zrenjaninnal egy illegális lakásban élt, ahol számomra már nem volt hely.

Apám Futaki utcai lakásában telepedtem le Ružičával, hároméves kislányommal. Apám abban az időben egy selyemgyár igazgatója volt, és a gyár területén lakott. Ez számomra nagy előnyt jelentett. Apám, akár a rendőrség, meg volt győződve arról, hogy Svetozar eltűnt, elment valahová, ahol kevésbé ismerik. Szemből szinte kiritt a gondolat: ha szerencséd van, többé vissza sem jön.

De apámtól ekkor érzelmileg már annyira távol álltam, hogy nem volt képes megsérteni magatartásával. — Megsértetted, elhagytad édesanyámat, velünk sem törődteél soha, csak saját élvezeteid hajszoltad — viszonoztam tekintetét —, most tőrj meg és hallgass. — Hallgatott.

Ismét a Párt technikáján (sajtószolgálat) kaptam feladatot.

Ott ismertem meg évekkal azelőtt Svetozart.

Apámat 1937-ben Becskerekéről, az akkori Petrovgradról Noviszádra helyezték, és én itt a leánygimnázium hetedik osztályába kerültem. Életem első nagy feladatát kaptam ekkor: a Párt tartományi sajtóosztályára utaltak Svetozar Marković mellé. Ő abban az időben a mezőgazdasági kamara hivatalnokja volt, és természetesen, a sajtószolgálat irányítója.

Büszke voltam beosztásomra és a bizalomra, habár egy kis szomorúság is vegyült ebbe a büszkeségbe: kemény munka zúdult rám. Becskerek vidám fiataljai között izgalmas, szép napokat éltem át. Tanultunk és vitatkoztunk, a jövő elképzelt szépségei gyönyörűséggel telítették képzeletvilágunkat. Itt az elvtársak kiadták a parancsot: a gimnáziumban kitűnő tanuló legyek, ott-hon ne kerüljek összeütközésbe szüleimmel, körülöttem a legnagyobb harmónia uralkodjon, nehogy valaki gyanúba foghasson, és ezenfelül „dolgozzak”. A mi illegális nyomdánkban erőltetett iramban folyt a munka, úgy-hogy az ebédről azonnal az Arsa Teodorović utcai házába siettem, egy nagyon kezdetleges kézi sokszorosító mellé. Este 7—8 óráig is ott maradtam, és szólanul dolgoztam Svetozar mellett, aki szintén teljesen belemerült

a munkába, és órákig a fejét sem emelte fel. Csak magas, szép homloka világított felém.

Néha ugyan jöttek elvtársak, de néhán, szólanul intézték dolgukat. Sohasem tudtam meg kilétüket. Svetozar a legszerényebb érdeklődésemre is csodálkozva emelte rám szemét, és tekintete ilyenkor feddő volt. A súlyos feladatok terhe alatt vált Svetozar ilyen rideggé, vagy a természetében rejlett ez a tulajdonság? Ezt még később sem, soha nem tudtam eldönteni. A fegyelem, amely körülötte uralkodott, akkoriban mindenképpen ridegen és katonásan hatott rám.

Svetozar akkoriban a vajdasági mezőgazdasági munkásságról írt művén dolgozott, de érdeklődése kiterjedt az egész ország gazdaságának helyzetére, s minderről sokfajta adatot gyűjtött. Néha napokig számokkal bibelődtem, százalékokat számoltam ki, hektárokat holdakra változtattam és fordítva (sohasem vallottam be Svetozarnak, hogy a gimnáziumban mennyire hadilábon álltam a matematikával), grafikonokat rajzoltam, gépeltem, diktáltam és sokszorosítottam, miközben gyakran gondoltam szomorúsággal a becskerei szép napokra. Úgy véltem, hogy természetellenes ez a légkör, és mindenáron valamilyen emberi, baráti kapcsolatot szerettem volna teremteni. Emlékszem, néhányszor üzenetet hagytam a papirosok között az éjjeli váltásnak: „Kik vagytok, elvtársak?” — kérdeztem tőlük.

Feleletet természetesen egyszer sem kaptam, másnap csak Svetozar csodálkozó szeme fogadott.

Az SZK(b)P történetét és Lenin műveit sokszorosítottuk az egész Vajdaság számára. A terep szomszamos szívtá magába az éltető betűt, az anyagból sohasem volt elegendő, és ma már belátom, hogy Svetozar már emiatt is kénytelen volt ránk kényszeríteni azt a megfeszített munkaütemet.

Mindig nehéz volt tartományi jelentőségű illegális sajtószolgálatot szervezni, és egyik sem tudott huzamosabb ideig fennmaradni.

1939-ben Žarko Veselinov és Jovan Beljanski-Lala alapított egy tartományi nyomdát Noviszádon, a monarchofasiszta diktatúra idején. Itt nyomtatták a *Komunist* című lapot, az 1930. május elsejei, valamint az októberi forradalom tiszteletére szerkesztett röplapokat. De az említett elvtársak lebukása után, novemberben, ez a nyomda

megszűnt működni. Ezután, tudomásom szerint, tartományi jelentőségű nyomda nem is működött Noviszádon, csak 1935-36 táján Kikindán, és az is megszűnt dolgozni az ottani elvtársak lebukása után. Most, 1937-ben, az újjáéledt és újjászervezett pártsejtek a terepen türelmetlenül várták a nyomtatványokat, és Svetozar nyomdájára hátrult a feladat, hogy kielégítse őket.

Azt hiszem, érdekes lesz, ha elmondom azt is, honnan kaptuk mi az első sokszorosítandó anyagot. A mitrovicai börtön rabegyeteméről. Ott fordítottak oroszról és németből, és Jovan Trajković által juttatták el hozzánk az anyagot.

Svetozar szenvedélyes odaadással dolgozott, tőlünk pedig tökéletes pontosságot követelt. Esztétikai követelményeinek is nehéz volt eleget tenni. Nem tűrte például a javításokat. A hibásan legépelte lapokat újra kellett gépelni, és csak azután sokszorosítani, a gépben ferdére csúszott fehér íveket újakkal helyettesíteni. Éppen ilyen szenvedéllyel gyűjtötte Svetozar a tiszta papírt is. Kis nyomdánk polcain mindig kötegekben állt a tiszta papiros. Aki a városba ment, tudta, hogy mindig papírt is kell vennie, éppen csak annyit, hogy ne legyen feltűnő, de hogy a nyomdában papiros miatt sohase legyen fennakadás.

1937 júniusában a Mitrovicán letöltött rabság után Noviszádra érkezett Pap Pál, akit azonnal szívembe fogadtam, talán azért is, mert egy kicsit igazolta a pártfegyelemről alkotott véleményemet Svetozarral szemben. Később is mindig Pap Pál jelentette számomra a legigazibb, legmeghittebb barátot, aki nem mulasztotta el, hogy meglátogasson és megvizsgáljon életem válságos pillanataiban.

Nyomdánk fásasztó, nehéz légkörébe Pap Pál új, friss áramlatokat hozott.

Ez időben Pártunk hatalmas erőfeszítéseket tesz, hogy behatoljon a legális tömegszervezetek életébe. Tito vonala ez már. Žarko Zrenjanin ezen a nyáron Noviszád pártaktivistáival tanácskozik, Svetozar a szakszervezetekben és különösképpen a földmunkások szakszervezetében dolgozik. Pap Pál a város ifjúsági szervezeteit élesztgeti, az ő tanácsai nyomán és aktív segítségével alakul az OMPOK, a vajdasági fiatalok gazdasági és politikai szervezete.

Hozzánk, a nyomdába, Pap Pál a barátság és a derű elpusztíthatatlan szellemét hozta. Mindig siettünk befejezni

a napi munkát, hogy este, amikor megérkezik, szabadon fogadassuk. Ő pedig közénk ült, beszélt Mitrovicáról, az elvtársáról, Moša Pijadéről.

Még csak annyit mondok el róla ez alkalommal, hogy nélküle talán nem lehettem volna Svetozar felesége. Ő védett meg azokkal a szigorú felfogásokkal szemben, melyek kétségbe vonták, hogy Svetozar felesége polgári származású asszony lehessen. Kemény próbatétel volt számomra ez a szerelem. A kétségbeesés széléről rántott vissza Pap Pál.

— Ha nem firtatták származását, amikor felvették a SKOJ-ba, akkor most még kevésbé firtathatjuk azt — mondta, és ezzel véget vetett a vitának, de nem tudott véget vetni annak a nyomott hangulatnak, amely engem körülvevett.

Egynéhány elvtárs eljött hozzánk a nyomdába, hogy megismerjék Svetozar leendő feleségét. Pap Pál mellett, egy ócska díványon ott ült Zarko Zrenjanin és Sonja Marinković. Velünk szemben, a szoba közepén, mint a vádlottak padján, Svetozar és én.

Végtelenül kellemetlen perceket éltünk át. Az elvtársak — először láttam őket — nyugtalanok és gondterheltek voltak, a szó a torkukon akadt. A bizonytalanság végtelen súlya nehezedett rám. Nem tudtam felfogni, mit vétettem.

De velem szemben ott ült egy asszony: Sonja. Hosszan néztük egymást. Mintha mélyen elmerült volna gondolataiba, s egyszerre, minden átmenet nélkül, felderült az arca, összecsapta kezeit, és éneklő hangon többször is ismételte :

— Milica cipőcskéi, Milica sárga cipőcskéi!

Mindannyian összenéztek, majd Sonja izgatottan idézte fel elfelejtett gyermekkorunk egy közös élményét.

Egyszer régen, nagyon régen, Zomborban, a fehér mirtuszvirággal övezett Bajai úton az emberek gödröket ástak, hogy villanypóznákat állítsanak. Kiásták és elfelejtkeztek róluk. Azután a tavaszi esők megtöltötték a gödröket vízzel és iszappal. A nap ugyan kiszűtött, a házak előtti füves térséget elözönlítették a gyerekek, de a gödrökben ott maradt a víz.

Sonja háza is ott volt a Bajai úton, és a szomszédságban az orvosnő háza, aki éppen vendég gyerekeket fogadott Petrovgradról: Milicát és Bórot, vagyis engem és a kisöcsémet. — A nagyanyámtól jöttem akkor Zomborba, kis

falusi topánkában, és nagynéném, az orvosnő, új, sárga cipőcskéket vett nekem.

Egy napon, éppen alkonyodott már és az utcán kigyúltak a lámpák, a kis Sonja odaszaladt az egyik gödörhöz, amelynek iszapjából neveltségesen kandikált ki egy pár sárga cipő. — Nézzétek, gyerekek — kiáltott Sonja társaihoz —, éppen olyan cipőcskéik, mint Milicánké! — Ezzel már meg is ragadta mind a két kezével a cipőket, és az összecsuódtul gyermekek megrökönyödésére, a cipőkkel együtt kihúzott engem is. Öt éves voltam akkor. Fejjel estem a gödörbe és biztosan ott veszek, ha a valamivel idősebb Sonja nem veszi észre a sárga cipőket.

Sonjának valószínűleg nagy erőfeszítésébe került, míg bennem, a szerencsétlen menyasszonyban fel nem fedezte az öt éves, sárga cipős Milicát. Most szívből örült és kacagott, jókedve mindenkire átragadt. Hogyan is férhetett kétség ahhoz, hogy a kislány — akinek ő mentette meg életét — Svetozar felesége legyen?

Ekkor olyan meghitt beszélgetés kezdődött a nyomdában, mintha mindannyian évek óta ismernénk egymást.

Svetozar felesége lettem tehát, szüleimtől elszakadtam, nem is várhattam tőlük megértést. A nyomdában nem dolgozhattam tovább, s mint Svetozar felesége, leginkább nyomasztó elkülönülésben éltem a mozgalmtól. Nehéz évek kezdődtek. Egy hideg téli éjjelen megszületett Ružica, első kislányunk. Svetozar vizet melegített és mindent elvégzett, aztán egy falat étel nélkül, hisz semmink sem volt, elutazott. Mennie kellett, nem tartóztathattam, nem is kérdezhettem, hová megy. Csak fájt, hogy megint éhesen indul útnak, és nem tudom, hová, és mikor érkezik vissza. Amikor megvirradt, eljött hozzám Sonja. Derűs, kedves arca fénynyel árasztotta el a csupasz városi lakást. Befűtött. Megfürdette a gyereket, megfőzött. Ezt a kedves, derűs, okos lányt Pap Pál mellé helyeztem szívemben és gondolataimban.

Svetozar állandóan azt tervezte, hogyan juthatnánk egy olyan lakáshoz, ahol egy korszerű nyomdát lehetne felállítani. A terv azonban csak sokkal később valósult meg, mert 1938-ban Svetozart letartóztatták és száműzték szülőhelyére, Stajicevóra. A rendőrségi „jó sors” után Svetozar nagyon rossz börtönben volt. A hivatalos zsuppolatás még válságosabbá tette volna helyzetét. Tudnivaló, hogy a zsuppolatás na-

pokig vagy hetekig tartott. Ilyenkor minden falu köteles volt kocsit és csendőrt adni, hogy a foglyot a következő faluig kísérfje. Ott azonban a szerencsétlen ember leszállt a kocsirol, és órákig vagy napokig várt valamilyen börtönszobában, amíg új kocsit és csendőrt kapott.

Sonja ismét közbelépett. Ismert ügyvédekot fogadott, akik elérték azt, hogy a rendőrség lemondjon tervéről. Aztán Sonja valódi luxusautót szerzett, ami akkoriban nem kis fáradságába kerülhetett, és azzal utaztunk végleg Stajicevóra Svetozar, én és kislányunk.

Svetozar családja a végső nyomor határán tengődött a kis paraszti házbán. A pelyvával mázolt, földes kis szobákban azonban olyan szeretet és családi összhang uralkodott, amilyent én nem ismerhettem szerencsétlen, veszekedő szüleim otthonában. Valódi boldogság volt ez számomra, és ezt az érzést még betegségem sem homályosíthatta el. A tüdővész ugyanis újra erőt vett rajtam, és csak a bölcsőben fekvő apró csecsemő és Svetozar öntöttek belém erőt ahhoz, hogy talpra álljak.

De Svetozar nem maradt mellettem. A száműzetés nem béníthatta meg. Illegálításba vonult, szüntelenül a falvakat járta, dolgozott. Žarko Zrenjaninnal együtt professzionális pártmunkás lett. Ez időtől kezdve Žarko és Svetozar elválaszthatatlan barátok, sokszor együtt járnak, Noviszádon egy közös illegális lakáshoz jutnak, ahol Svetozar tovább dolgozik egy korszerű nyomda felállításán.

1940 szeptemberében valósult meg terve, amely egyszersmind Szerbia Központi Bizottságának terve is volt. Vezetőségünk ugyanis azon fáradozott, hogy minden tartományt és országrészt egy-egy korszerű nyomdával lásson el.

A kézhajtású tégely-sajtót egy régi betűkomplettel Aleksandar Ranković hozta Noviszádra a papírost és a nyomdafestéket Zomborból Lazar Plavšić grafikus munkás küldte. A nyomdát Dragi Milenković lakásán állították fel, és ott Svetozar mellett jómagam és más noviszádi SKOJ-tagok dolgoztak.

A nyomda azonban nem kezdette meg azonnal a működését, mert kiderült, hogy a betűk már használhatatlannak. Ekkor Plavšić egy zombori magánnyomda hamisított iratával megrendelt egy új betűkomplettet a beográdi nyomdaipari vállalatától. Termé-

szetesen ezeket a részleteket csak a háború után tudtam meg, de úgy gondolom, nagyon érdekesek. Ez a megrendelés rendkívüli veszélyt rejtett magában, és a szállításnál valóban majdnem lebukott az ügy. A beogradi vállalatból éppen fel akarták hívni az illető zombori nyomdát valamilyen részletkérdés megbeszélése végett, amikor szerencsére Plavšić Beogradba érkezett. Gyorsan kifizette a számlát, felvette az árut, és minden bonyodalom nélkül elhozta Noviszádra.

Az új nyomdában Svetozar megszerkesztette és kinyomatta az *Istina* első számát, utána a *Trudbenikot*. Itt aztán végre sikerült korszerűbb géppel sokkal gyorsabban elkészítenünk az anynyira szükséges nyomtatványokat, de csak rövid időre. Dragi Milenković lakása gyanússá válik, s ezért a veszélyeztetett nyomdát átviszik Jakob Martina munkás lakására, de 1941 februárjában ott is felfedezik és elkobozzák. Svetozar és Žarko újra elmenekül Noviszádról. Vajdaság különféle helységeiben, majd egy ideig Beogradban tartózkodnak, a megszállás kezdetén pedig útjuk ismét visszakanyarodik Noviszádra, hogy innen irányítsák a felkelést.

1941 júliusának végén, amikor a hároméves Ružićával Noviszádra érkeztem és Svetozart csak nagyritkán láthattam, az illegálisan nyomtatott pártanyag széthordása jutott osztályrészemül. Svetozar ekkor más feladatokat teljesít, tagja a Párt katonai bizottságának, Žarkóval dolgozik, a sajtószolgálatot pedig Nikola Petrović irányítja. A tartományi technika és a járási futárok között összekötő szerepét töltöttem be. Böhm Lilitől vagy Čobanski Milától kaptam, és becsei, futaki, suboticei elvtársaknak adtam át a röpcédulákat, kiáltványokat, broszúrákat.

Az anyagelosztás hálózata elég sűrű volt a megszállás első napjaiban, pedig én csak a bácskai részét ismertem.

A város legkülönbözőbb pontjain volt találkám az elvtársakkal: a központban, a temetőben. Egy esemény különösen emlékezetembe vésődött. Az Almási temető felé indultam. A suboticei elvtársaknak kellett volna átadnom egy köteg anyagot, de a temetőt már körülzárták a detektívek és a csendőrök. S én ezt nem vettem rögtön észre. Amikor közelebb értem, láttam, hogy ott különös dolgok történnek. Néhány letört ember állt a bejáratnál és zokogott. A halott nem volt sehol. Rosszat sejtve, visszahúzódtam, és el-

menőben megtudtam egy asszonytól, hogy Ivan Pejinov-Bata, a halálra kínzott egyetemista szülei és rokonsága várt arra, hogy a nyomozóközpont kiadja a holttestet. Még ma is emlékszem rájuk, különösen a megrendült, ősz nagyapára...

Szerencsére a suboticaiak is észrevették a különös embercsoportot — amely nem hozta magával, hanem várta halottját —, és időben visszahúzódtak.

Nehéz napok következtek. A noviszádi kémelhárító osztag, az úgynevezett Armija emberei vad iramú munkába kezdtek.

A feladatokat mégis mindig örömmel, könnyű szívvel teljesítettem. Ha bizonyos szorongás vegyült érzéseimbe, akkor ez Ružica, a kislányom miatt történt.

Az abnormális élet és folytonos meghurcoltatások miatt Ružica beteges, fejletlen gyermekként nőtt. Az illegális munka nem is az én, hanem az ő életét és erejét tette szüntelenül próbára.

„Dugd az anyagot a gyermekkocsiba!” — még ma is a fülemben cseng az elvtársak tanácsa. És én engedelmeskedtem. A titkos anyagot a kocsiba raktam, a gyermek párnái alá, és toltam, húztam őt a városon át. Még mindig látom azt a kocsit a gyerekekkel, amint minden reggel megnyílik előtte a Futaki utcai gyár kapuja... — A letartóztatások közben napról napra szaporodtak. Emlékszem, tolom a kocsit, és ezen gondolkozom: ha felfognak itt az utcán, mi lesz a gyerekekkel?

Szeptemberben és októberben az Armijában már néhány száz kommunista volt bezárva. Én ezalatt hordtam az anyagot, és gyűjtöttem a híreket. Elésett Sonja Marinković, agyonverték Vlada Živanovićot, akinek élete utolsó napjaiban még sikerült eljuttatnia Svetozarhoz egy terjedelmes jelentést a titkosrendőrök módszereiről és az elfogottak magatartásáról. Đorđe Bešlint, aki még a nevét sem mondta meg, holtan hajították ki a srbobrani rendőrség ablakán...

Ezután Ćirpanovra, a tartományi vezetőség tagjára került sor. Žarko, Ćirpanov, Svetozar és mások megbeszélésre gyülekeztek a Búza tér közelében, de elárulták őket. Ćirpanovot elfogták, Žarko és Svetozar pedig lövöldözések közepette törtek ki a lezárt utcából. Žarko golyója eltalált egy tisztet, aki ugyanakkor rálőtt Žarkóra, a golyó azonban elpatant szájának kapcsáról. A tiszt ottmaradt holtan, Žarko és Sve-

tozar pedig eltűnt, majd az utcán sebtében felkapott kerékpárokon nagy nehezen elmenekültek a városból. Néhány napi bujdosás után Žarko visszatért Bánátba, Svetozar pedig Noviszádra.

Ćirpanovval egyidőben letartóztatták Ivačković Gordanát is, aki árulónak bizonyult, Valószínűleg ő árulta el a találka helyét is. Lebukások és szenvedések végtelen sorának lett okozója.

Ćirpanov halálával nagy veszteséget szenvedett a vajdasági mozgalom. Ćirpanovot roppant műveltsége és munkaképessége egyszerű cipészmeisterből nagy tudású forradalmárrá emelte. Egy időben Noviszádon egy lakásban élünk, és ekkor jól megismertem. Sok ember fordult meg abban a lakásban, vajdasági forradalmárok. Ő valahogy mindannyiok fölött állt. Kissé zord természetű volt, a zord, nehéz életéről tanúskodott, amelyet a hosszú, nyomorúságos évek, magányos tanulás, raboskodások és száműzetések folyamán megtett.

Ćirpanov nagy mértékben előmozdította Vajdaság, de különösen Noviszád pártéletét az utolsó háború előtti években. A szakszervezetekben és a munkások körében természetesen hatalmas tekintélyre tett szert, ugyanakkor nagyfokú műveltsége, valamint megnyerő fellépése révén a noviszádi művelt réteg számos csoportját nyerte meg a mozgalomnak: mérnököket, orvosokat szervezett tevékeny munkára.

Már júliusban eltervezte, hogyan adhat a diverzáns- és partizánosztagok kezébe korszerű harci eszközöket. Műhelyt alapított aknák előállítására, melyekkel uszályokat és hajókat sülyesztettek el a Dunán. Az aknák tervét az ő utasítására Milan Jakovljević mérnök rajzolta meg, és a műhelybe Miloš Vlaović mechanikust alkalmazták állandó munkásként. Ő szervezi meg az első diverzáns csoportot is Noviszádon. Úgy tervezte, hogy ez a csoport lesz a zöme az első noviszádi partizánosztagnak. A csoport parancsnoka Milan Simin, volt altiszt, politikai biztosa Radovan Smiljanov grafikus munkás volt. Néhány vállalkozás után azonban a csoport minden tagja elesik a harcokban, és Ćirpanov halála még jobban elodázta a partizánosztag megalakulását és annak a tervnek a megvalósulását, mely szerint lehetetlenné kell tenni a dunai hajózást és az ellenséges hadsereg utánpótlását.

Amíg Gordana az egyik szervezetet a másik után árulja el, addig Svetozar

Zomborban keres menedéket, és Speidl Vili, a német származású antifasiszta mérnök házában folytatja a tartományi sajtószolgálat munkáját. Én is menekülök Noviszádról, és hol Zomborban Svetozarral lakom, hol pedig Verbázon, Sivacon vagy Felsótavankúton. Nem az anyaghordás már a feladatom, hanem futár és összekötő szerepet kapok, és azt a feladatot, hogy kiterjedt ismerettségem révén Vajdaság falvaiban biztos bázisokat találjak az üldözött illegális munkások számára.

Tavankúton egy öreg házaspárnál laktam kis szőlejkben. Bunyevác nap-számosok voltak. Az apó már nyolcvan, az anyó hetven körül járt. Részben összeköttetés révén, részben a saját kezdeményezésemre és kockáztatással jutottam hozzájuk. Szó nélkül elfogadták magyarázatomat: „Szerbiaiak vagyunk — mondtam. — A férjem, Marko, táborban van, és nekünk, hogy ne dobjanak át bennünket a Dunán, rejtőzködnünk kell.” Szépen fogadtak. Ružica teljesen újjáéledt a szőlőskert friss levegőjén. Éppen ilyen egyszerűen bántak velünk később is és mindig, Svetozar haláláig. De erről majd később.

Közben Svetozar ismét visszatért Noviszádra. Zombor kis, vidéki város, ahol mindenki mindenkit ismer. Lehetetlené vált észrevétlenül lebonyolítani a nyomda körüli elkerülhetetlen forgalmat.

A megszállás első éve már vége felé járt, amikor Noviszádon a Kraljević Marko utcában Svetozar elhelyezte nyomdáját. A korszerű gép helyett természetesen ismét a kézi sokszorosító került elő. Ugyanabban a házban Svetozarral Đurica Jojkíć, felesége és Fejős Klára élt.

Eljött azonban az 1942. januári razzia. Előre elkészített listák alapján a rendőrség elfogott és megölt néhány ezer polgárt. Svetozar menedékhelye bizonytalanná vált.

Ekkor eljött hozzám Tavankútra Fejős Klára azzal az üzenettel, hogy régi ismeretségeim révén Svetozarnak biztos menedéket kell találnom. Klára találékony, jó elvtársnő volt Bánátból. Bácskába, teljesen idegen terepre küldték munkára, ő mégis különös biztonsággal mozgott, és mindenütt barátokra, segítőtársakra talált.

Tehát újra utaznom kellett. Hamis igazolványom abban az időben Vaiskáról származott. Luka Vukov, községi hivatalnok készítette más hasonló igazolványok mellett, méghozzá nagyon ü-

gyesen. Létező személyek adatait jegyezte be az igazolványokba, olyanoké, akik eltűntek a háború forgatagában. Paragén is gyártottak hasonló igazolványokat; a mozgalomnak ekkor már erős támaszpontjai voltak a falvakban.

Mégis kétséges volt utam eredménye, és nemcsak az igazolvány miatt. Ismét betegeskedtem, torokgyulladással indultam útnak, és a kislány is égett a láztól, amikor felpakoltam. Nehéz volt az út Tanvankúttól Noviszádig.

Amikor beértünk Suboticára, minden vonat leállt: a noviszádi razzia egész Vajdaságra kiterjedt. Ott rekedtünk a váróteremben. Mellettem egy csoport gyulai magyar parasztasszony ült. Sohasem tudtam meg nevüket, de a beszélgetésből hamar megállapítottam, hogy fiaiktól vettek búcsút valahol, kivégzés előtt. Bámulatba ejtett egyszerű, sztoikus, bátor magatartásuk. Egy csúnya képű titkosrendőr lábatlankodott körülöttük, és hazaszeretéből leckéztette őket. Különösen egy idősebb, jobbmódú asszonyt igyekezett meggyőzni afelől, hogy fiának semmi keresnivalója nem volt a „banditák” közt. Az asszony csak ült megkövült fájdalomában, kezeit tehetetlenül ölébe ejtette, és körülbelül így felelt: „Csak ez tud majd bennünket itt tartani (Bácskára gondolt) — fiaink halála. Eljöttetek, hogy összevezsítetek bennünket szomszédainkkal. El is mentek majd, ahogyan jöttetek, és mi bátran a szemükbe nézhetünk majd, mert fiaink az övéikkel együtt harcoltak az ügvért.”

Szerettem volna szólni hozzájuk, de a csúnva képű titkosrendőr miatt inkább elhúzódtam tőlük.

A noviszádi állomáson beültem az első szánkóba. Erőm fogytán volt. A razzia óta csak három nap telt el, és az utcák még tele voltak vérfoltokkal. A kocsis megszólított: „Hová mégy, asszony, ebben a borzalomban, kell-e menned?” Nem tudom, hogyan érezte meg, hogy nem vagyok egyszerű utas, de kiöntötte előttem szíve bánatát. Elmondta, hogy a razzia idején mozdították, három napig holttesteket hordott, miközben állandóan azt kérdezte magától, hogy kénytelen-e ilyen munkát vállalni.

Nem találtam meg azonnal a házat, amelyet Klára megjelölt. Amíg bementem az első épületbe, a kocsis megvárta az utcán, megérezte, hogy még szükségem lesz rá. S ha nem vár meg, én tényleg összeesek az utcán a gyerekekkel, annyira beteg és fáradt voltam. Ami-

kor megadtam neki az új útirányt, csak ennyit morgott bajsza alá: „Nem baj, kellenek is az ilyenek, akik nem nyugszanak!”

Grujićek lakásán — Grujić egy zombori elvtárs nagybátyja volt — Ružica rátalált apjára. Betegen is magánkívül volt az örömtől. Nem lehet leírni, mennyire szerette Svetozart. Nem vált el tőle egész nap és egész éjjel, mintha tudta volna, hogy elérkezett a végső búcsú ideje. Mert Ružicát nem vonzolhattuk többé magunkkal. Belehalt volna. Nővéremnél, Dankánál hagytam, és ott is maradt Svetozar haláláig és azután is.

Svetozart Zomborba, majd Tavan-kútra veztettem.

— Markót, a férjemet, kiengedték a gyűjtőtáborból — újságotam Apónak és Anyónak, amikor megérkeztünk —, és most neki is el kell rejtőznie, nehogy átdobják Szerbiába.

Apó lesegítette Svetozar télikabátját, és amikor, karján átvette, a belső zsebből kiesett a revolver. Nagy elővigyázatlanág volt ez Svetozar részéről, de Apó arcán egy izom sem rándult meg. Lehajolt, felvette a fegyvert, és megkérdezte, el van-e zárva. Miután Svetozar átvette a revolvert, Apó csak ennyit mondott:

— Gyermekeim, úgy élünk majd, mint eddig...

Apó nagyon megszerette Svetozart, és rá akarta venni, hogy maradjon nála. — Tizenöt unokám van — dicsekedett az öreg —, egyik szebb, mint a másik. Ha azok elbújtanak, senki a világban meg nem talál.

De Svetozar nem akart elbújni. Apó háza is olyan volt mint sok más hazaszerető ember háza Vajdaságszerte. El-

bújhattál benne a háború végéig, átélhetted a veszélyt, de egy feltétellel: ha nem dolgozol. Mert ha dolgozni akartál, akkor ki is kellett járnod a házból, vagy másoknak bejárniok, ezt a kockázatot pedig csak kevesen vállalták, mert nem is vállalhatták.

És újra nem volt más kiút, mint visszatérni Noviszádra. Legalábbis úgy tűnt fel, hogy nincsen más választás.

A noviszádi elvtársak időközben kiépítették azt a bázist, ahol Svetozar és a nyomda helyet kap.

Cira Šovljanski, a mozgalom régi rokonszenvezője, éppen új házat épített a Kiszácsi úton, az Almási temető közelében. Beleegyezett, hogy házában erős bázist építsenek. Az udvari terasz alatt eredetileg két különböző nagyságú pincehelyiség épült. A nagyobból Šovljanski kőfallal elválasztott egy részt, ahová bevezették a villanyáramot, a falakra polcokat erősítettek az anyag számára. A helyiség nagyobb része teljesen egyenlő volt a másik pincehelyiséggel, úgyhogy semmi feltűnő nem volt benne. A bázisból lépcsők vezettek a ház egyik kisebb szobájába, s ha valaki fel akart menni a szobába, az egész padló megemelkedett, a fal tövében elhelyezett lécekkal együtt. Ez a megoldás azt eredményezte, hogy a padló mindenhol egyformán csikorgott a léptek súlya alatt, és sehol ajtó nem látszott. A szellőztetés kérdését is sikeresen megoldották, s így a bázis készen várt bennünket.

Svetozaron és rajtam kívül még Branko Bajić is ide költözött. Elhelyeztük a nyomdát és egy rádiókészüléket.

Utazásaimnak vége szakadt. De erről, további életünkről és Svetozar haláláról talán máskor.

